

III) राष्ट्र निर्माणासाठी आवश्यक “सामाजिक परिवर्तन आणि प्रबोधन”

समाज व सांस्कृतिक परिवर्तनाशी समायोजन साधण्याची, ताण निवारण करण्याची क्षमता समाजात असावी लागते. तशी स्थितीशीलतेकडून गतिमानतेकडे जाण्याची मानसिकता नसेल तर विविध अडचणी, समस्या निर्माण होतात. १९४७ पूर्वी पारंपारिक समाजात फक्त स्वातंत्र्य प्राप्ती हेच एक उद्दिष्ट प्रधान होते. गेल्या ५० वर्षांच्या कालावधीत, शिक्षण, उद्योग, सामाजिक स्थान, मान, धन, आत्मविश्वास, जीवनशैली, इत्यादि संपादनातील अग्रक्रम बदलत आहेत. परिवर्तनाची अनेक क्षेत्रे स्वातंत्र्यानंतर खुली झाली. उद्योग, व्यापार, शिक्षण, राजकारण, अर्थकारण, पर्यटन, क्रीडा व सांस्कृतिक अशा अनेक क्षेत्रात नवीन संधी व आव्हाने निर्माण झाली. ती आव्हाने पेलताना बऱ्याच अपारंपारिक परिस्थितीला सामोरे जाण्याचे अनेकविध प्रसंग या समाजात प्रथमच आले. परिवर्तनाच्या दिशेत अनेक उपक्रमात भाग घेतल्यावर त्यातील यशापयशाचे तणाव समाजात प्रथमच निर्माण होत होते.

पंचवार्षिक योजनांमधील अनेक क्षेत्रातील प्रकल्प पुरे होत असताना त्याच्या व्यवस्थापनातील, अर्थकारणातील व तंत्र वैज्ञानिक क्षेत्रातील सहभाग, यशापयशाची नवी दालने समाजासमोर घेऊन आले.

पानशेतचे धरण फुटणे असो की, एखादी बहुमजली इमारत खचणे, विद्युत केंद्रातील ट्रॉन्स्फॉर्मरचा स्फोट होणे, ASLV चे प्रक्षेपणात तो जळून जाणे, विजेची ट्रॉन्स्मिशन टॉवर्स कोसळणे, प्रभात सारखी चित्र निर्माती संस्था बंद पडणे, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या स्पर्धेत देशी उद्योग मागे पडणे, उत्पादन चांगले नाही, स्पर्धेत टिकाव नाही. कामगार समस्या-भांडवल अपुरे, व्यवस्थापन योग्य नाही, अशा कारणांमुळे बंद पडणारे उद्योग असोत, शेअर बाजारातील घोटाळे असोत, की UTI व बँका मधील आर्थिक घोटाळे असोत, भ्रष्टाचाराचे प्रकार असोत, सामाजिक तंटे असोत ! या सर्वांतून पुढे आलेल्या विविध स्थिती, परिवर्तनातून प्रगति साधण्याच्या स्वातंत्र्योत्तर भारताला नवीनच होत्या.

अशा तऱ्हेच्या परिवर्तनातील बदल आव्हानात्मक स्थितीला युरोपीय, ब्रिटिश, अमेरिकन समाज यापूर्वी १००-२०० वर्षे तोंड देत राहिला. त्यांच्याकडील औद्योगिक क्रांतिमध्येही अनेक कारखाने पारंपारिक मजुरीची क्षेत्रे बंद पाडल्याच्या रागाने जाळले गेले, खाणीत स्फोट झाले, नवीन संशोधनावर

आधारित उत्पादनाचे उपक्रमात तोटा आल्याने ते बंद पडले. संशोधन करताना घेतलेल्या आव्हानांपुढे कार्यकर्त्यांचे बळ कमी पडल्याने नादारी पदरी आली, बॉयरलरचे स्फोट झाले, पूल पडले अशा अनेक तंत्रवैज्ञानिक व आर्थिक स्वरूपांच्या आव्हानांनी पुढे ठाकलेली अनेक संकटे त्या समाजावर याही पेक्षा जास्त संख्येने व तीव्रतेने आली. पण तो समाज ही आव्हाने दोन-तीन शतके संध पण चढल्या गतीने घेत गेला.

भारतात मात्र स्वातंत्र्यानंतरच्या उत्थानांत सर्वच क्षेत्रात प्रगतीची घाई होती. पारंपारिक दृष्ट्या सर्वच गोष्टी समाजाला नवीन होत्या, त्यामुळे त्यातील विविध परिस्थितीला सामोरे जाताना सर्वच दृष्टींनी तयारी कमी पडली व समाजाला पुढे जाण्याच्या गतीचा दबाव असल्याने चुका करणे व त्या टाळणे, सुधारणा करणे यामधील संगति नेहमीच सुसह्य राहिली नाही. त्यामुळे अनेक क्षेत्रात यश आणि अपयश यांचे प्रमाण ५०% - ५०% राहिले असे म्हटले तरी, अपयश आल्यावर “मी यात पडायलाच नको होते” “यांच्या नादाला लागून फसलो”..... “यांनी आम्हाला भुरळ पाडली व आम्ही नाडले गेलो” “तरी मी सांगत होतो...” अशा तऱ्हेच्या उद्गारामधून येणारे वैकल्य, निराशा, उद्वेग, अपयशाचे दुःख यामधून माणसे सहजपणे खचतात असे दिसते, तर आलेल्या यशामुळे हुरळून जाऊन, व्यवस्थापनातील ताबा सुटला, व्यसनमुळे हातातील व्यवसाय बुडला, मोठ्या फायद्याची भुरळ पडल्याने व्यवस्थापनातील टप्प्या-टप्प्यांच्या कामात सुसंगति राखता आली नाही, अशा विविध कारणांनी यशस्वी उद्योग सुध्दा मागे पडले. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ- खुली अर्थव्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय मंदी अशा लाटांमधून सुध्दा कित्येक उद्योग आज बंद पडले आहेत.

परिवर्तनाच्या अशा उपक्रमांत चढ-उतार, यश-अपयश हे अपरिहार्य-अटळ असे भाग होत. त्यांना सामोरे जाऊन अपयशाकडे सुध्दा एका प्रयोगातील अपयश असे पाहून त्रुटी शोधणे, झालेल्या चुका समजून घेऊन त्या सुधारण्याचा प्रयत्न करणे, अशा सकारात्मक भूमिकेतून पाहिले तर, नकारात्मक भूमिकेतून येणारे नैराश्य, आत्महानि टाळता येते, मनोबळ उंचावता येते. उद्योगाची नवी दालने, नवे उपक्रम शोधता येतात व संबंधित उपक्रमशील कार्यकर्ते पुनः उभे राहातात असे दिसून येते.

आपल्या उपक्रमांतील वाटचाल ही एका नावीन्याच्या, नवभारत निर्मितीच्या प्रयत्नातील एक सहभाग होता आहे, असे समजून एकूण उपक्रमांतील वाटचालीमध्ये किमान आत्मगौरवाची कांही भावना

जोपासणे आवश्यक असते. त्या योगे होणारे प्रयत्न हे आधिक जागरूक, आधिक उत्साही असे होतात व त्यामुळे अपयश सुध्दा सजगतेने पाहून, त्याला सामोरे जाऊन त्याच्याशी सामना करण्याचे बळ वाढते.

स्वातंत्र्य पूर्वकाळांत सुध्दा अनेक उपक्रमामध्ये असे अपयश पचवून पुढे जाण्याचे प्रसंग कांही कमी नव्हते. परंतु त्यामध्ये भाग घेणारा समाज संख्येने कमी होता. मात्र स्वातंत्र्यानंतर बहुविध अशा सामाजिक घटकांनी अनेक उपक्रमांमध्ये घेतलेला भाग संख्या व विविधता यांनी वाढत गेला. शिवाय १-२ पिढ्यांच अशा उपक्रमात राहिल्या, अथवा बऱ्याचदा नव्या पिढीनेच नवीन आव्हाने प्रथमतःच पेलली व विपरीत स्थितीला सामोरे जाण्याचे प्रसंग आले. अशा वेळी जागरूकता, संयम, किमान आत्मगौरवाची भावना, जीवनात असणारा यशापयशाचा अविभाज्य भाग व त्याचा अटळपणा हा सहजपणे घेण्याची मनोभूमिका जोपासणे व त्यामधून सर्वच बाबतीत संतुलन राखून प्राप्त परिस्थितीतून वर येण्यातील मार्ग शोधण्याचा उत्साह, यामुळे अपयशाचा धसका कमी होऊ शकतो. त्यामधून निर्माण होणारे ताणतणाव यांचे नियमन व नियोजन करता येते, असे दिसते.

***